

STŘEDNÍ EVROPA: ANEKDOTA A DĚJINY⁺ /pokračování/

J. K.

26/ Anekdoty, pocházející z řeckého anekdoton, znamenala původně nevydané spisy, dějepisné události vypuštěné cenzurou. Pojem anekdoty shrnoval všechno okrajové, nepodstatné, ale i závadné, nehodící se do oficiálního výkladu. V tomto původním smyslu je anekdota historkou vykázanou z velké historie. Později se význam slova dosti mění, na souvislost anekdoty s historií se zapomene.

Francouzští moralisté 18. století obnovují původní smysl, navracejí anekdotu do dějin. Voltaireovy dějepisné práce o století Ludvíka XV. začlenují anekdotu do historického výkladu. Anekdoty je charakterizována jako drobný, utajený detail, který zajímá věřejnost jen tehdy, týká-li se slavných osobnosti. Voltaire připomíná Plutarchovy životopisy velkých mužů, Tajnou historii Justiniánova od Prokopia, paměti kardinála Retze a vévody Rochefoucauld, ale i tajné zápisky Ludvíka XV. Ovšem ani pro Voltairea není anekdota víc než zábavný, podružný příběh. Je zajímavá, přitažlivá, ale s historickou pravdou má málo co společné.

Poněkud jinak cítí anekdotu Voltairův mladší současník Chamfort. U Voltairea anekdota splývá s ostatním historickým textem, pouze zpestřuje historic-

+ Přetiskujeme 2. kapitolu z autorovy práce "Potíže s dějinami". 1. a 2. část této kapitoly viz PROSTOR č. 5, str. 25, resp. č. 6, str. 27

ká fakta. U Chamforta je už anekdota samostatnou literární formou, vypreparovaným detailem. Intelektuální stylizace odstraňuje všechny nepřesnosti živého vyprávění, určitou užvaněnost nezbytnou u historky. To, co nakonec zbývá, je schéma s přesně vypočítanou pointou.

I Chamfortovy maximy, aforismy, anekdoty, se týkají především dvora. Ale Chamfort nepopisuje jen příhody jednotlivců, jeho zajímají také společenské zvyky. Říká, že je stejně zajímavé rozebírat charakter jistého člověka jako zásady veřejného mínění. Chamfort pokračuje v tradici Pascala, La Rochefoucaulda, La Bruyéra; jejich ironický moralismus připravuje existenci Chamfortova efektního bohémota. Anekdota je řešení z nouze, cesta ze slepé uličky. U Chamforta dostoupil moralismus do takové psychické koncentrace, že se musí projevit opakem.

Také Puškin si zapisoval anekdoty. Vliv francouzské i anglické literatury je zde zřejmý. Pod názvem *table talk* shromažďoval Puškin ve zvláštní složce různé historky, vzpomínky, vtipné odpovědi, aforismy, historické anekdoty... Pest्रý materiál se měl stát součástí zamýšlených memoárů. Vedle autentických historek zaznamenává Puškin i tradované historky, vlastně kodifikované anekdoty. Ucelenou část tvoří například historky o Potěmkinovi. Některé historické anekdoty publikoval samostatně v roce 1836 v Sovremenniku.

Puškinův zájem o anekdotu není jen salónní záležitostí, projevem dandyho, který má po ruce vždy zábavnou historku. Anekdotické myšlení bylo básníkovi blízké, anekdota mu otevírala svět prózy. Většina historek se týká života u dvora, ale oproti Chamfortovi je u Puškina více živelné lidovosti. Historická anekdota prozrazuje lidskou slabost, trhliny dějin, podíl banality na dějinách.

Největším nebezpečím intelektuální anekdoty je duchaplnost. Dokonalá pravda aforismu začíná nudit. V době, kdy si Chamfort tajně zapisuje anekdoty,

vydává Diderot Jakuba fatalistu, román složený z mnoha historek. Tady najdeme anekdotu v původní, lidové podobě. Vždyť anekdoty vymýší život, intelektuál jen zapisuje a stylizuje. Diderotova anekdota přichází do literatury ze zdola, ze života, ne z chyb aristokratické etikety. Lidová anekdota nepotřebuje moralirovat, je sama dostatečně morální. Příběh Jakubovy lásky je pravdivější než bystré aforismy o lásce.

Jestliže v evropské literatuře existuje román podobný Švejkovi, pak je to právě Diderotův Jakub fatalista. Literární struktura je podobná, liší se jen téma. Život si libuje v detailu, v historce, v upovídáném příběhu s banálními motivy.

Ctitelem a znovuobjevitelem Chamforta nebyl nikdo jiný než Stendhal. Dvorská anekdota je ale podrobená společenské kritice. Bohatý, nákladný, ješitný, královský dvůr je domovem smíchu, protože je směšný už ve své podstatě. Stendhal si mimo jiné povšiml, že monarchie bývá značně příznivá smíchu, zatímco revoluce vyžaduje vážnost. Ideologické diktatury a totality všech druhů nepřejí humoru, zábavě ani umění. Moc nesnáší nekontrolované projevy veselí. Napoleon se prý ničeho tak nebál jako vtipu. To znamená, že po násilném převratu, revoluci nebo generálském puči se anekdota stěhuje definitivně mimo dějiny. Smysl pro humor si zachovávají jedině nižší společenské třídy.

27/ Teoretický zájem o anekdotu projevil i Novalis; s jeho jménem se také dostáváme blíže k problémům Střední Evropy. Úvahy o anekdotě navazují celkem logicky na romantické sklonky k filosofickému aforismu, fragmentu, ironii, černému humoru a grotesce. Kromě této vnitřní dispozice konstatauje literární věda podstatný vliv Chamfortovy sbírky na podobu romantického fragmentu. Novalisovy filosofické úvahy o anekdotě jsou částí literární pozůstalosti.

"Dějiny jsou velkou anekdotou." Takový výrok nás překvapí zejména u romantického básníka, ale je to tak. "Anekdotu je historický element - historic-ká molekula neboli epigram. Dějiny v anekdotách - něco podobného nabízel Voltaire - je nejjednodušší umělecké dílo. Dějiny v běžné formě, to je dohromady spájená, uvnitř v jednom kontinuu tekoucí řada anekdot." Novalisova geniální intuice proniká hluboko do struktury dějin a objevuje živou lidskou tkáň. Dějiny sestupují z piedestalu mezi lidi. Kdo má přednost, ptá se Novalis, jedno velké individuum nebo množství malých individuí? Tázání připomíná starou hádanku: kdo dělá dějiny a jaký je vlastně jejich smysl? Po-chopitelně, že anekdotu svědčí spíše ve prospěch malých lidí než velikánů.

Novalisovy úvahy proměňují anekdotu v téměř univerzální element. Tak anekdotu může být "vtipná, významuplná, sentimentální, morální, vědecká, politická, historická, psychologická, individuální, směšná nebo zábavná, artistní, humoristická, romantická, tragic-ká, poetická..." Je jasné, že Novalis měl na mysli ještě něco jiného než vešelou historku.

Novalis rozdělil anekdoty do dvou základních tříd. V té první jsou zastoupeny psychologické anekdoty, které pojednávají o lidských vlastnostech. Shromažďují nepřeberný materiál k vědě o člověku, mají v podstatě didaktický ráz. Do druhé třídy poetic-kých anekdot zařazuje soběstačné kreace, které jsou spontánním projevem tužeb a rozmarů lidského ducha. Čím je anekdotu poetičtější, tím je lepší. V nejdon-konalejší, nejvyšší, nejčistší formě se anekdotu blíží poezii, stává se uměním.

Ještě jedna Novalisova poznámka rozhodně zasu-huje pozornost. "Anekdotu je vlastně dialog, je-li ovšem absolutně krátký." Anekdotu je totiž elementem hovorové řeči. Žádná anekdotu se nedá vymyslet v monologu, anekdotu se děje, vytváří se nezávisle na naší vůli. Autorem anekdoty není člověk, ale lidé. Anekdotu je součástí kolektivního vědomí, součástí

živlu reči. Jestliže jsou dějiny řadou malých anekdot a jestliže anekdota je esence dialogu, pak smyslem dějin je velký dialog lidí, tedy rozhovor, dorozumění v plném smyslu slova. Propast mezi historkou a historií je naopak tím hlubší, čím je moc nepřistupnější k dialogu, čím větší má strach z anekdoty.

Ponecháme-li stranou Novalisovu básnickou kosmologii, nejsou nám některé jeho poznámky tak cizí. Z Jeny to ostatně neměl do Střední Evropy daleko. Novalisův výrok o dějinách, které jsou jen řadou anekdot, by mohl podepsat i sám Jaroslav Hašek.

V německé tradici bývají často dějiny stylizovaný do heroické podoby. Dějiny ztrácejí lidské měřítko, proměňují se v neosobní abstraktní ideu. Je paradoxem, že Novalisovu romantickou devízu o anekdotě a dějinách do důsledku potvrdili právě ti nejméně romantičtí básníci Německa. Byl to už Heinrich Heine, který vycítil jemné ostří paradoxu. K moderní heinovské tradici patří i Erich Kästner a hlavně Bertolt Brecht. Historky, Geschichten, Kurzgeschichten, Kalendergeschichten prozrazují mizérii dějin. V němčině je navíc pravopis historky a historie stejný. V obou případech jsou to Geschichte, ale jaký rozdílný smysl mohou získat!

28/ Haškův Švejk bývá někdy přirovnáván k Sancho Panzovi. Vždyť Hašek sám takovou možnost výkladu přímo nabízí. "Instituce důstojnických sluhů je prastaráho původu. Zdá se, že již Alexandr Makedonský měl svého pucfleka. Jisto však je, že v době feudalismu vystupovali v té úloze žoldnéři rytířů. Čím byl Sancho Panza Dona Quijota. Divím se, že historie vojenských sluhů nebyla doposud nikým sepsána." Čím je pán bez svého sluhy? Čím by byl šlechtic bez Jakuba? Úlohy se často obracejí, za pána mluví jeho sluha, sluha je pánum a pán je sluha.

"Ve staré švábské knize o umění vojenském nalézáme též pokyny pro vojenské sluhы. Pucflek staré doby měl býti zbožný, ctnostný, provdomluvný, skromný,

statečný, odvážný, poctivý, pracovitý. Zkrátka, měl to být vzor člověka. Nová doba na tomto typu změnila mnoho. Moderní "fajfka" nebývá obyčejně ani zbožný, ani ctnostný, ani pravdomluvný. Lže, podvádí svého pána a proměnuje velice často život svého velitele v pravé peklo. Je to lstivý otrok, vymýšlející si nejrůznější záludné triky, aby ztrpčil svému pánovi život." Charakteru vojenského sluhy věnuje Hašek celou jednu malou kapitolu. Řada příkladů nám ukazuje, že duše pucfleka má mnoho skvrn. Podřízené postavení vždy vyvolává špatné sekundární vlastnosti, zejména lstivost, mazanost, prohnanost. Sluha se tváří pokorně, ale vedle se posmívá svému pánovi, aby si odreagoval svůj komplex, své ponížení.

Sluha není typickým představitelem lidu, patří do zvláštní, značně konzervativní kasty. Považovat Haškův román za dialog mezi lidem a panskou mocí je hrubým zjednodušením. Švejk je odcizený lidu stejně jako je Lukáš odcizený inteligenci. V zázemí a bezpečí se sluha cítí hrdinou, nehorázně žvaní, baví společnost historkami z vojny. Každý z nich je Napoleon, říká Hašek. "Dnes jsou důstojničtí sluhové roztroušeni po celé naší republike a vypravují o svých hrdinných skutcích."

Z exkursu do psychologie sluhy nevyvozuje Hašek žádné závěry. Neříká nám, zda je Švejk lepší nebo horší než ti druzí, ale faktem zůstává, že patří do zvláštní mezitřídy vojenských sluhů. Získává toto místo díky své prohnané obratnosti a výmluvnosti, nebo v něm jeho poloprivilegované postavení takové vlastnosti vytváří? Jaký je tedy Švejk a proč ho národ tak miluje? Nemáme tak trochu duši sluhů, nepřisoudily nám středoevropské dějiny tento způsob poloexistence?

Také Willy Haas přirovnal Švejka k Sancho Panzovi, ale bez Dona Quijota. To znamená, že Švejkovi je upírána intelektuální partner, nerozlučná dvojice

pána a sluhy se rozpojuje. Jaroslav Durych dokonce tvrdí, že se Quijotové ani nerodí z českého lidu, neboť Slované jsou zdravě přirození. Takové úvahy jsou ale nesprávné. Haškův román je postaven na dialogu, bez Lukáše, ať už je jaký je, nemůže Švejk existovat.

29/ I v civilu je Švejk těžko zařaditelnou figurou. Obchod se psy vzbuzuje spíše podezření. Švejk není měšťan, ani řemeslník, ani pracující dělník, nelze ho zařadit do žádné společenské třídy. Přes veškeré sympatie je Švejk spíše parazit, vegetující existence. Švejk nemá žádné třídní vědomí, jeho morálka se přizpůsobuje situaci. Malý člověk je možná dobrák, ale není dobrý. A tak ani Švejkův humor není přirozeně srdečný a bodrý, až příliš často se podobá posměchu.

Pochopitelně, že připomínky ke Švejkově typu nic nemění na kvalitě románu. Pravda literárního příběhu je jiná než pravda morálního soudu. Máchův Vilém byl opravdový zločinec, ale Máj je krásná báseň. Švejka není třeba polidšťovat, dělat z něj populárního tlachala, ať raději zůstane takový, jaký je.

Lid je romantický fetiš, nejasný pojem. Demystifikace spočívá v tom, že lid jsou docela jednoduše lidé. Lid jsou ve skutečnosti všichni, kdo nemají moc v rukou. V nejlepším případě může lid hlasovat, volit, ale nikdy nevládnout, uplatňovat autoritu, zakoušet vyšší postavení. Švejk patří jednoznačně mezi ty, co moc nemají. Ale místo poblíž důstojnické hodnosti mu zajišťuje určité výhody.

Švejk má k lidu blízko, ale tribunem lidu není. Po moci také netouží. Zdá se, že neurčité postavení vyhovuje jeho životní filozofii plné paradoxů, mystifikací, absurdit... Švejk je spíše vypravěčem děje než hercem příběhu. Komentuje události z určitého odstupu, informuje nás o tom, co kde viděl a slyšel. Není aktivní figurou, která má svou osudovou úlohu a táhne děj románu. Švejk se sice podílí na dění,

ale neprojevuje se vyhraučnými činy. Umí se včas vyhoupnout na vlnu a včas se potopit do anonymního davu.

Psychoanalýza by Švejka patrně označila za voyera. Podívaná mu způsobuje rozkoš, uvolňuje fabulaci. Hravá mánie řeči slaví právě orgie a triumfy. Mluva nevyčerpatelně kypí, bobtná, nadouvá se jako syté střevo. Materiál řeči se hromadí, dialog názorně předvádí realitu pomocí nesčetných historek. Voyer pozoruje, dobře poslouchá, a stejně tak dobře umí vyprávět, simulovat děj.

Švejk není realista, ale praktik, naprostý extrovert. O Švejkově nitru nevíme vlastně vůbec nic, ale dá se předpokládat, že exteriér neodpovídá interiéru. Ale něco se dovnitř promítнout musí. Rezervovaný odstup žoviálního vypravěče musí zanechat určité stopy odcizení. O Švejkově humoru víme dost, ale o Švejkově melancholii vůbec nic.

Švejk je důvěrně obeznámen s prostředím, umí s ním splývat, plout v jeho proudu, nikdy neproti. Jakýkoliv aktivní odpor je mu cizí, svého cíle dosahuje oklikou. Pozor, Švejk není český Honza. Na Švejkovi je lidový pouze tón vyprávění, ale všechno ostatní nemá s lidem nic společného. Literární Švejk je miláček lidu, ztělesnění masové psychologie, ale na věci se nic nemění. Masa není lid. Ve skutečnosti je Švejk osamělá figura. Švejk nepatří nikam a stejně tak ani nadporučík Lukáš. Je to bludná dvojice v labyrintu dějin.

30/ Jestliže Švejk není zástupcem lidu, není ani Lukáš představitelem moci. Lukášova moc je pouze zdánlivá, Lukáš je pouze jejím vykonavatelem. Co nám vlastně říká Hašek o Švejkově partnerovi, jaký mu přisuzuje charakter? Lze rovnou říci, že o Lukášovi se z románu dovíme mnohem více, jeho figura není tak univerzálně anonymní, má mnohem výraznější obrysy. Švejk nezastupuje lid, ale nediferencovanou ma-

su. Lukáš naproti tomu má určitou hodnost v hierarchii, určitou osobní biografii, určitou tradici typu. Lukáš není monstrum jako Švejk, je to figura s konkrétními znaky.

Haškova charakteristika Lukáše nás nenechává na pochybách jako u Švejka. "Nadporučík Lukáš byl typem aktivního důstojníka zchátralé rakouské monarchie. Kadetka vychovala z něho obojživelníka. Mluvil německy ve společnosti, psal německy, četl české knížky, a když vyučoval ve škole jednoročních dobrovolníků, samých Čechů, říkal jim důvěrně: "Buďme Češi, ale nemusí o tom nikdo vědět. Já jsem taky Čech." Považoval češtství za jakousi tajnou organizaci, které je lépe zdaleka se vyhnout. Další věty nám popisují Lukášovy lidské kvality. Byl to hodný člověk, staral se o své vojáky, byl spravedlivý a nikoho netýral. Uměl křičet, ale nikdy nenadával. Hašek říká, že používal vybraných slov a vět, mluvil tedy pravděpodobně úředním spisovním jazykem. Nebyl to jistě typ vojenského zupáka. Mužstvo ho mělo rádo, šarže se před ním třásly. Na pochodu rád zpíval vojenské písničky spolu s ostatními vojáky.

Hašek nám dokonce prozrazuje, že Lukáš pochází ze selského rodu z jižních Čech. Všechny jeho dobré vlastnosti odvozuje Hašek z jeho vesnického původu, z dětství prožitého mezi černými lesy a rybníky. V tomto smyslu má Lukáš nepochybně k lidu blíž než Švejk. Jestliže k vojákům byl Lukáš přátelský a spravedlivý, byl na sluhy jako pes. Hašek považuje za nutné nás vysloveně upozornit na tento zvláštní povahový rys. Mluví přímo o nenávisti, bití, fyzickém násilí... Své vojenské sluhy nepovažoval Lukáš za lidi, ale podlá hovada. Snad podvědomě cítil parazitní způsob jejich existence. Z hlediska psychoanalýzy je to pochopitelná inverze citu. V Lukášovi si ozývá gruntní poctivost selského člověka, na mazaném sluhovi se mstí za všechny polovičatosti života. To, co je pro sluhu už samozřejmým způsobem existence, je pro Lukáše dosud vnitřně nevyřešeným konfliktem. Je sedlák nebo voják, je Čech nebo Ra-

kušák, patří k lidu nebo k vyšší privilegované kastě? Těch otázek je celá řada, jedna blokuje druhou. Proto ta Lukášova zdánlivá shovívavost ke Švejkovým kouskům, ve skutečnosti zouflalá bezmocnost.

Lukášův vztah k národnostní otázce označuje Hašek za opatrnost, k Čechům se hlásí v "mezích zákona", Vnější loajalita není jen vojenský kabát, je to i obojživelnost ducha. Lukáš nebyl žádný vlastenec, češtství se v něm ozávalo jako potlačená podvědomá zkušenost. Důstojník, který mluví německy, ale čte české knížky, patří do galerie vnitřně rozpolcených osobnosti. Jedině vojenská disciplína drží figuru pohromadě. Lukáš je absurdní obětí tradiční české pasívní resistance. Je důstojníkem rakousko-uherského mocnářství, ale v podstatě neví proč. Je voják, slouží, ale nechce bojovat. Je nerozhodný, chybí mu ideál, stejně jako Švejkovi. Lukáš zná jen existování uvnitř Rakouska, ale smysl vlastní existence mu chybí.

Oproti plebejskému Švejkovi představuje Lukáš přece jen intelektuální protějšek. Není třeba hned označovat Lukáše za intelektuála, ale určité intelektuální rysy nepochybně má. Znovu se potvrzuje, že humor je kontrastní dialog, že anekdota bez vážnosti není možná, stejně tak rozum bez nerozumu a moudrost bez bláznovství. Don Quijot potřeboval Sancho Panzu, u Haška je to obráceně: Švejk potřebuje Lukáše. Proto Lukáš stojí poněkud stranou, protože vztah sluhy a pána se definitivně obrací. Lukáš není tak "důležitý" jako Švejk, ale od Švejka se nedá odtrhnout.

31/ Český intelektuál přijímá Švejka s jednou podmínkou: literárního Švejkáno, ale bez jeho švejkovství. Intelektuál tíhnoucí vždy k moralismu se nemůže smířit s pochybnou, nevyjasněnou existencí. Josef K. je mu nakonec bližší než Švejk. Josef K. alespoň hledá, ale Švejk jenom přežívá, je, aby byl.

Klasický český intelektuál je v zásadě zatvrze-
lý neústupný subjekt. Trvá na svém, poněkud křečovi-
tě. Je nepružný až těžkopádný, nerad uznává změnu.
Je romantik a přitom moralista. Pravda je pro něj
více než poznání, je to záležitost víry. Zkrátka
český intelektuál je příliš pojmenován gotikou a re-
formací, chybí mu renesanční lekce. Máme jen samé
Husy, Štítné, Chelčické, učitele národů, české brat-
ry, Masarykovy žáky a podobně. V takové tradici humor
pochopitelně nemá co dělat.

Na jedné straně je domácí intelektuál důvěřivý
jako dítě, na druhé straně podezřívá. Jedna vlastnost
nevylučuje druhou, protože chybí kritické myšlení,
schopnost analýzy, Dynamika subjektu je střízlivému
gotickému duchu českého intelektuála naprosto cizí.
Pravda vítězí, na co jiného může malý národ ještě
spoléhat. Pravda musí přece zvítězit, protože je
absolutní pravdou.

V Čechách se odjakživa zatvrzelost povyšuje na
nejvyšší morální kvalitu. Neústupný člověk má prav-
du, protože na ni neústupně trvá. Možná, že má i
pravdu, ale za jakou cenu. Zatvrzelá pravda už zůs-
tane vždycky natvrdlou pravdou, dogmatem. Je to jis-
tě pravda, ale suchá, odrazující, pro život nepotřeb-
ná. Zarputile vymlčená pravda, abšolutní pravda
pro sebe.

Český intelektuál si rád obléká žíněné roucho
českých bratří, nemá aristokratické sklonky. K lidu
má blízko, ale zase ne tak blízko, jak si někdy myslí.
Je horlivý kazatel, dobrý učitel, obětavý buditel,
nadšený vlastenec, pěstitel jazyka, pokrokový člověk,
ale málokdy myslitel v původním smyslu slova. Šíří
osvětu, intelektu přikládá zvláštní poslání. Zbyteč-
ně se vyčerpává samou službou, trpí prapodivným kom-
plexem. Náš národ neměl nikdy filozofy, všichni pou-
žívali rozum na něco jiného než na myšlení. Bohužel
i filozofie TGM má všechny špatné vlastnosti českého
intelektuálství. Masaryk vysvětluje, nabádá, umrav-

ňuje, ale nedovede strhnouť, dovést logiku až k paradoxu.

Charakter českého intelektuála vypracovaly české dějiny. Domácí myšlení nemělo nikdy dost času, aby mohlo vyzrát, vyklenout se v dokonalý tvar. Stále se s něčím začíná, stále se na něco navazuje - učitelů je potřeba. Prožíváme trvalou duchovní krizi. České dějiny jsou nesouvislým sledem událostí, jejich souvislost musí český intelektuál pracně hledat. Není nesen velkou tradicí, jako je tomu třeba ve Francii. Intelektuální síly se podřizují potřebám rekonstrukce českých dějin.

Nešťastný český moralismus je ctností z nouze. Zatvrzelost a neústupnost jsou uměle vypěstované reflexy, vlastnosti, které chrání intelektuála před "ztrátou rozumu". Statické pojetí intelektu ale ztěžuje komunikaci, podporuje vznik sektářství. Tady začíná nesnášenlivost, ještěnost, k zatvrzelosti a neústupnosti přistupuje ještě zahořklost, potměšilost a jízlivost. Uražený český intelektuál propadá skepsi: s národem Švejků se nedá nic dělat. V rozhodující chvíli chybí českému bratrovi osvobojující humor.

Jestliže se český intelektuál setká se Švejkem tváří v tvář, pak si musí uvědomit, že právě on máří jeho dílo. Smějící se české hovado překonává hladce všechny problémy, potíže a zábrany. Etika je absurdní ctností. Český intelektuál musí sedět se Švejkem u jednoho stolu, ale o čem s ním má mluvit? V takové situaci se jako na zavolanou objevuje dvojník Josef K. Intelektuální kafkárna je v Čechách doma, zmatek je úplný.

32/ Vzhledem k tomu, že ideálním typem intelektuála je přece jen filozof, je na tom české myšlení dost bídně. Pokud se intelektuál prosazuje jako umělec, klade důraz na vyšší morální hodnoty, rád estetizuje a kultivuje formu. Písícímu intelektuálovi je bližší poezie než próza, protože poezie připouští větší míru idealizace. Proto je próza v Čechách odjakživa Popelkou.

Intelektuální moralismus brzdí literární pohyb, svědomí komplikuje dynamiku románu. Jedině Hašek obešel všechny nástrahy a vytvořil formu adekvátní realitě. Dobrý voják Švejk je moderní liber facetiarum. Román je složen z drobnějších útvarů, historek, není to kauzální text.

Slavná středověká tradice rozpustilých šprýmů poklesla až na úroveň hospodské zábavy. Reformace i baroko požadují vážnost, zbožné chování. Český humor nemá ani dvorskou tradici 17. a 18. století. Anekdo-ta je záležitostí nižších vrstev, zábavná literatura patří k nejnižšímu lidovému žánru. Uvážíme-li, že česká próza začíná v 19. století prakticky od začátku, je to dosti zoufalá situace.

Hašek vlastně navazuje na ty nejnižší, utajené, pokleslé, lidové prudy humoru a prózy. Geniální román se rodí z nevyužitých zdrojů kolektivního pod-vědomí. Velká rehabilitace ořepaných vtipů, historek, kramářských historií, hospodských anekdot, prostě facetií všeho druhu uvolňuje psychickou energii. Zakletý živel vyprávění znova procítá, bujná a plnokrevná próza exculuje z pouhé rozkoše mluvy. Hašek si neláme hlavu s kompozicí, má jen naléhavou potřebu bavit se, mluvit.

Ještě Ottův slovník naučný mluví o facetii značně pohrdavě a nebene ji vážně. Historická facie patří mezi nevymezené žánry, to znamená, že nesplňuje požadavky estetické normy. Sbírky facetií se skládají "z hrubě komicky pointovaných příhod", což je nakonec pravda. Velká část je anonymní, ale to je právě důležité. Slovník připouští, že i velcí spisovatelé jako Rabelais či Voltaire se nechali někdy inspirovat jadernou facetií. Je zajímavé, že o Boccacciově Dekameronu zde nenajdeme ani zmínku.

Dnes se chápe humor jako něco samostatného, jako veselí, které nepotřebuje účel. Ale nezapomenme, že facie měla vždy své morální poslání. Svoji "morálku" má i Švejk, i když ji nenajdeme v didaktické podobě. Proto má výklad Švejka zvláštní smysl,

není to jen zbytečný zásah do komické situace. Interpretace charakteru posiluje oslabený intelektuální článek, hledá odpovědi na nesnadné otázky.

33/ Tajnosnubný vztah humoru a podvědomí odhaluje Freudova teorie vtipu. Smích je fyziologický projev uvolněné psychické energie. Jako sen zpracovává v nevědomí lidské problémy a nevyřešené konflikty, podobně pracuje podvědomí na vtipu. Kromě souvislostí existují pochopitelně i rozdíly. Sen je záležitost soukromá a osobní, humor je naopak činnost výrazně společenská. Vtip, říká Freud, je nejsociálnější ze všech duševních výkonů, které směřují k zisku slasti. Anekdoty potřebuje nejméně tři osoby.

Další rozdíl spočívá v tom, že sen bývá tajemný a nesrozumitelný, ale vtip vyžaduje srozumitelnost, jasnost, přesvědčující konkrétnost. Smysl pro detail a fakta jsou tedy podmínkou vzniku anekdoty. Už Stendhalova fyziologie smíchu shledala nutnost jasného podání. "Nikoho nerozesmějeme všeobecnostmi: K směšnosti, k rozesmání je třeba podrobnosti." Ale vzešený jazyk, který literatura tak ráda používá, kterým se dokonce pyšní, si právě oškliví podrobnosti. Idealismus je vždy nepřítel humoru, anekdoty, rozmarné historky. Humoristická literatura se drží při zemi, všímá si banálních detailů, proto má často lidový tón. Z pozice literárního stylu se může jevit taková proza až naivně prostá. Čím věcnější a jasnější, tím je dokonce lepší. Haškův Švejk je tak povznesen nad všechny literární styly, že pojem zde znamená všechno a nic. Uvědomíme-li si, že původní rukopis je zachycen rukou neškoleného písáře, který ani nedělal odstavce, vážně zapochybujeme o smyslu všech literárních norem.

Freudova teorie techniky a motivace vtipu má pro nás zajímavé pozadí. Všechny Freudovy teorie vycházejí z bohatých fondů nashromázděného materiálu. Každé odborné pojednání je založeno na popisu jednotlivých konkrétních případů. Přírodovědecká metoda, Freudovi vlastní, pouze zobecňuje fakta a zkuše-

nosti praxe. Také k teorii vtipu patří objektivní dokumentace. Freud si s oblibou zapisoval anekdoty, zejména židovské, a to pro vlastní společenskou potřebu. Sbírka byla tak obsáhlá, že tvořila samostatnou literární antologii, vedle níž působí teorie spíše jako komentář, poznámka k vlastní věci.

Nejde ale jen o sbírku anekdot. Teorie vtipu by patrně nevznikla bez Psychopathologie všedního života, která se zabývá chybnými úkony, projevy nevědomých sil. Vždyť také vtip vzniká z porušení rádu, kauzality a logiky. Smích vyřazuje z činnosti soudný rozum, z hlediska kritického rozumu je každý vtip absurdní. Nic nás tak nerozesměje jako chybný úkon, nešikovnost, často jen předstíraná. To, co nazýváme v běžném životě chybou, náhodou, přeřeknutím, podřeknutím, zapomněním či omylem, má v humoru svůj specifický význam. Patologie fetišistické struktury všedního života neboli každodennosti odkrývá základy vtipové práce. Na počátku je komická, trapná či groteskní situace. Tady se rodí humor, tady začínají anekdoty.

Je třeba důrazně připomenout, že Freudovy teorie vznikly ve Střední Evropě a nikde jinde. Všední život, tedy Alltagsleben není nic jiného než později objevená existenciální Alltaglichkeit. Freud si nevymyslel spekulativní teorii, pouze zaznamenal a zhodnotil daná fakta. Jeho zájem o humor má ryze lokální příčiny, ještě navíc posílené židovstvím. Moderní každodennost, tedy Alltaglichkeit, není nákonc nec nic jiného než ona známá středoevropská Gemutlichkeit. Rozdíl mezi biedermeierem a každodenností je pouze v časovém posunu pojmu.

34/ Freudova teorie zkoumá subjektivní předpoklady vtipu. I když Freud zdůrazňuje sociální funkci humoru, kolektivním vědomím se podrobněji nezabývá. Pro společenský model stačí Freudovi tři osoby. V každém případě je ale schéma trojúhelníku výchozí situací humoru. Obrazně řečeno, každý vtip je pohledem z rohu. Aby nedošlo ke konfliktu, k frontální konfrontaci osob, je třeba nazírat věci poněkud ze strany.

Je v tom i jistá mazanost, škodolibost, potměšilost, ale i kus poznání, chytráctví, moudrosti. Humor převádí lidskou agresivitu do zlehčující formy.

K anekdotě je třeba osoby, která vypráví, další osoby, která poslouchá a ještě další osoby, které se bude anekdota dále vyprávět. Anekdotu je historka, která se předává třetí osobě. Bez imaginární třetí osoby nemá příběh šanci. Anekdotu je poselství stejně jako legenda či mytus. Potenciální množina třetích osob vytváří masu kolektivního vědomí. Ale účast třetího není jen pasivní, třetí osoba se aktivně podílí na vtipové práci. Historka se opakuje jako rituál, znova se připomíná, propracovává se její literární struktura, vyjepšuje se závěrečný efekt nezbytné pointy. Na vtipu pracuje vědomí i nevědomí, celá zkušenosť kolektivu.

O vzniku anekdoty nevíme mnoho, skoro nic. Jedině pozornost věnovaná psychologii a sociologii židovské anekdoty nám poněkud přibližuje práci kolektivního média. Je to organický proces, vrstvení příběhu, který začíná často drobnou událostí.

35/ V Devíti branách nashromázdil Jiří Langer řadu chasidských historek, u nichž můžeme sledovat přechod k anekdotě. Vyprávění příhod ze života světců není zdaleka jen projevem náboženské horlivosti. Historky se vyprávějí při každé příležitosti, při jidle, při studiu nebo za jízdy vlakem. Nedílně patří k rituálu každodennosti, na svatosti jim neubírá ani světské prostředí. Rozmarné vyprávění klepů neboli anekdot ze života světců patří dokonce mezi nejzáslužnější činy chasidského člověka.

Langer nás dále upozorňuje na některé zajímavé detaily. Posluchač například nesmí namítat, že už příběh slyšel. Každý je povinen trpělivě znova vyslechnout i stokrát opakovou věc. Takto si příběh vypracovává svůj dokonalý styl, vhodné metafore, hyperboly, anekdotickou pointu. Opakováním se vtiskne schéma do paměti, odtud přechází bezděčně do ru-

tiny podvědomí.

Vypravěčem může být kdokoli, kdo má potřebu vyprávět. A kdo by ji neměl, kdo by nemiloval rozhovor? Tradice vyprávění umožnuje překonat vnitřní zábrany a přidat se přímo k řeči. Vždyť každý už předem ví, o co se jedná, o čem se mluví. Historka se odměňuje historkou. Celá antologie příběhů je tedy neustále přítomná jako celek v kolektivu vědomí.

Vypravěč používá kromě slov také gest a mimiky. Vlastní způsob přednesu je prostý, ale značně těkavý, na nezúčastněného posluchače musí působit jako břebentění, blábolení, šum. Ale to je právě charakteristický zvukový projev zdramatizované každodennosti. Ghetto žije bizarním rušným životem, pro vnější svět je to ovšem nesrozumitelný chaos.

U Chasidské historky není třeba trvat na věrnosti toho, co se stalo. Chasidé nerozlišují přesně mezi fantazií a realitou. Co se ještě nestalo, může se stát, zázraky, které světec nevykonal, může ještě vykonat. Legenda se řídí vlastní logikou, účelem, který sleduje. Pořádek příběhu není přísně chronologický, důležitá fakta se řadí podle potřeby. Podvědomí zespadu prosazuje svou koncepci, zkouší možnost pointy. Je-li příběh takový, že se nabízí možnost vtipu, přechází historka do anekdoty.

Co jiného je ale Střední Evropa než jedno velké ghetto? Chasidé jsou stejně tak doma v Haliči jako v Praze. Haškův Švejk neustále vypravuje historky, v hospodském prostředí ostatně dávno známé. Kdo se chce bavit, musí umět poslouchat. Bývá dobrým zvykem přidat k jedné historce druhou, dát něco k lepšímu. Opakováním se brousí vtip, připravuje se anekdota. Styl nerespektuje pravidla krásné prózy, řídí se náladou a rozmary vypravěče. Zkušenost kolektivu doveďe pravé divy. I docela obyčejný člověk najednou hýří v hospodě nečekanými nápady, schopností tvořit. Volná hra se slovy ohýbá jazyk, zkouší jednu metaforu za druhou.

I když jsou Švejkovy historky naprosto banální a profánní, mají přesto v lecčems blízko k chasidským legendám. Společným účelem je humor, společné jsou i prostředky, společný je především způsob komunikace. Malé poměry až nápadně připomínají ghetto, izolovanou společnost. Freud říká, že nadání ke vtipu mají někteří neurotici. U absurdního humoru není žádných pochyb. To, co platí o člověkovi, platí ale i o společnosti, v které žije. Střední Evropa trpí neurozou stejně jako ghetto, obojí stav není normální.

36/ Po 2. světové válce si český intelektuál znova klade otázku národní existence. Jak se rozhodnout, na kterou stranu se přiklonit. V obnoveném kritickém měsíčníku publikuje už v roce 1945 Václav Černý závažnou úvahu Mezi Východem a Západem. Jak skloubit západní tradici české kultury s novou skutečností sovětského Ruska? To ostatně není jen problém kulturní, ale dalekosáhle politický.

Pro frankofila Černého představuje Západ především Francie. S Anglií se příliš nepočítá, ta je Evropou sama pro sebe, a k poraženému Německu se nemá chuť nikdo hlásit. Jestliže západní Evropa jako tradiční celek je oslabená, rozdelená a nesourodá, o to víc jednotnější a silnější je Východ. Poválečné sympatie k sovětskému Rusku jsou nepochybně silné, dokonce tak silné, že otázka Východ či Západ se může snadno převážit na stranu Východu.

Novou situaci se snaží vyřešit Černý velkým akademickým kompromisem, jakousi humánní syntézou. Ani Východ ani Západ, ale Západ i Východ. Nová kultura by měla být "vskutku lidská", měla by čerpat ze zkušeností obou partnerů. Černý považuje západní podstatu domácí kultury za celkem samozřejmý fakt, který je mimo diskusi. S Východem jsme spojeni zase slovanskou příbuzností, syntéza je tedy na dosah. Černý připomíná už tradiční obrozeneccké poutě do Moskvy, zájem o ruskou literaturu, staré rusofilství.. Kritické hlasy Palackého, Havlíčka či Masaryka už nepřipomíná. Asi jsou nemístné v této historické chvíli.

Úvaha Černého se patrně dotkla nějaké závažné věci, protože se k ní znovu vrací v dalším čísle Kritického měsíčníku. Pod hlavním titulem se dokonce objevuje ještě podtitulek K problematice socialistické kultury u nás. Černý si jasně uvědomuje, že jsme první výrazně západní zemí, která vstupuje do sféry ruského vlivu. Podle Černého je to historické privilegium, které musíme příkladně řešit pro celou Evropu. Nesmíme se ostýchat pokládat se za "zrcadlo celého světa". Konečně je tedy nalezena míra, onen ideální střed, historické místo mezi Východem a Západem! Právě tady by se měla zrodit nová kultura socialistického humanismu!

Poválečné nadšení Černého je celkem pochopitelné. Všichni si oddychli po letech utrpení a s optimismem hleděli k budoucnosti. Ale je to opravdu nadšení? Nezachraňuje Černý, co se dá? Není vlastně humanní syntéza řešení z nouze? Jak jinak se ubránit moci Východu a zachovat při tom tradici západní země? V celé úvaze nenajdeš ani zmínku o Střední Evropě, mluví se jen o Západu nebo Východu.

37/ Otázka naší národní existence se naposledy na veřejnosti objevila v liberálním období před rokem 1968. Připomněla se znova zčásti zakázaná, zčásti zapomenutá fakta.

Také pro Milana Kundru se stala Střední Evropa osobním palčivým problémem intelektuála a spisovatele. Stačilo jen připomenout jméno H. G. Schauera, aby ze strany partajních funkcionářů došlo k okamžité reakci. Kundera se dotkl ožehavé věci, o které se nemá mluvit. Na IV. sjezdu československých spisovatelů se otevřeně připomíná vztah k dějinám, nesamořejmost české existence. Kundera říká: "Pro velké evropské národy s tzv. klasickou historií je evropský kontext čímsi přirozeným. Ale Čechové střídali v dějinách údobí bdění s údobím spánku, některé podstatné vývojové fáze evropského ducha promeškaly a musili si evropský kontext vždy znovu sami zpro-

středkovávat, osvojovat, vytvářet. Nic nikdy nebylo Čechům samozřejmou daností, ani jejich jazyk, ani jejich evropanství. I jejich evropská příslušnost je jejich věčným buď anebo: buď nechat češtinu zplaňt v pouhá evropská nářečí a její kulturu v pouhý evropský folklór, anebo být jedním z evropských národů se vším, co to znamená."

Ani v emigraci neopustil Kunderu zájem o dějiny, naopak úvahy dostaly mnohem konkrétnější podobu. Hned vedle literatury běží samostatný proud esejistického myšlení. Kundera se vytrvale vraci k české situaci, promýšlí ji jako širší historický problém. Úvahy mají svou logiku, myšlení má svůj vývoj. Kundera si stále více uvědomuje, že se nevystačí s tradičním vlastenectvím, že je třeba uvažovat v rámci evropské historie. Od české otázky, připomenuté na sjezdu, se dostává spisovatel k zdánlivě kosmopolitnímu problému Střední Evropy. Ale je to pochopitelné vyvození závěrů z úvahy, která začala na IV. sjezdu v roce 1967.

Kunderův "francouzský esej" O kulturní odkaz Střední Evropy hájí národní zájmy stejně otevřeně jako pražský projev. Cizina si musí uvědomit, že se nejedná jen o likvidaci jedné malé země, ale o likvidaci části Evropy. Kundera nechce připomínat jen český úděl, jeho úvaha se dotýká osudu poválečné Evropy vůbec. Stejně tak je to s kulturou, která je ostatně hlavním předmětem jeho zájmu. Nejde tedy jen o české umění. Kundera nepřipomíná jen Haška a Kafku, ale také Freuda, Schonberga, Mysila, Bartóka, Schulze, Martinů, Gombrowicze, Holana, Vančuru, Déryho či Formana.

V Kunderově úvaze je mnoho pravdy a ještě více moudrosti a smutku. Pocit neustále oddalovaného zániku, "posedlost koncem", je hořkou zkušeností Střední Evropy, její trvalou frustrací. Zde není budoucnost důvodem k patosu. Středoevropán prožívá na vlastní kůži nedůslednost evropské politiky, kterou ukáže teprve vývoj dalších událostí. Kundera trpce

konstatuje, právem vytýká západnímu světu jeho bezstarostnost, krátkozrakost, neschopnost vidět skutečný stav věcí. "První utečenci z Rakouska, kteří se uchýlili koncem třicátých let do Francie a Anglie, byli ohromeni bezstarostnou lhostejností svých hostitelů a měli pocit, že díky svým zážitkům předběhli Západ o celou jednu generaci. My, kteří jsme unikli z laboratoře dějin, kterou je Střední Evropa, máme stejný dojem i dnes."

38/ Dnes je Střední Evropa pojem, kterému rozumějí snad už jen meteorologové. Občas se dovíme, že je ve Střední Evropě oblačno, polojasno, popřípadě zataženo či nejasno. Nic jiného nám zprávy neřeknou. Neprehledná, nejasná situace trvá, občas déšť. Hlášení je neosobní a příliš všeobecné, aby nás mohlo uspokojit. Je třeba pátrat po tom, co pojem vlastně znamená.

39/ V dnešním rámcovém rozdělení Evropy na Východ a Západ nezbývá místo pro malicherné lokality. Klasická Evropa je rozdělena jedním ostrým řezem. Hranice je jasná, tak jasná, jako nikdy nebyla. Jediné prasknutí panského biče nad hlavami miliónů rozdělilo napříč starý kontinent. Hranice se nezastaví před ničím, rozděluje nejen země, ale i národy, města, lidí... Dnes máme dvě Německa a dva Berlíny. Donedávna bylo Německo největším nepřitelem Střední Evropy a dnes je východní Německo součástí socialistické Střední Evropy, ať pomyslné či skutečné.

K tradici Střední Evropy se dnes nejsilněji hlásí Maďaři. Habsburská monarchie splnila ze značné části jejich nacionální požadavky, proto nemusejí trpět takovými smíšenými pocity jako Češi. Tradiční středoevropské rakousko-uherského typu je pro Maďary stále přitažlivé.

Střední Evropa je torzo neustále omílané historii. Tak se vyjadřuje k tématu Ákos Puskas, který výstižně nazval svůj esej Veřejný odpis evropské historie. Žije se ze zbytku, z toho, co ještě zůstalo. U Puskase zaznívá stejný tón jako u Kundery. Vždyť

mezi neustále provizorním bytím a vizi věčného začátku konce je pramalý rozdíl. Hořkost středoevropské existence je oběma důvěrnou zkušeností.

Současnou realitu Střední Evropy najdeme mimo dějiny: v mentalitě lidí, v obyčejném každodenním životě, ale také v umění, především v literatuře. Není to nic divného. Už dávno jsme si zvykli, že ve Střední Evropě literatura zastupuje politiku, že kultura vytváří společenské vědomí. Vzítá iluze všeslovanské vzájemnosti vede českou literaturu k tomu, aby vyhledávala kontakty s nejbližší slovanskou literaturou, samozřejmě polskou. Takové vztahy existují, příkladů je dost a dost. Ale i maďarská literatura má stejné středoevropské rysy, možná ještě výraznější. Jazyková bariéra nám bohužel zatajuje, že Maďaři stejně jako Češi mají výrazný smysl pro groteskní banalitu, absurditu a humor.

Stačí porovnat dvě novely - Ostře sledované vlnky Bohumila Hrabala a Totovi Istvána Orkenyho. Obě prózy mluví stejnou řečí, vyjadřují se ke stejné věci, obě patří k sobě jako mužský a ženský portrét na stěně. Oba autoři konfrontují mentalitu malých lidí se zájmy velké historie. V obou případech se nemístně žertuje v blízkosti smrti, tragika se míší s groteskou. Setkáváme se s docela banálními hrdinami. Ve 2. světové válce už není Švejk možný, je příliš velkou individualistou. "Válečný humor" dostal novou podobu, atomizoval se, rozptylil se mezi více lidí, aby se stal nepostižitelný. "Češi, víte, co jsou," říkal kolaborant Zednicek, "smějící se bestie!"

40/ Mluvit o problémech je málo, problém je dobrý leda pro akademickou diskusi. Mnohem výstižnější je mluvit o potížích. Problém se dá ještě řešit, ale potíže jsou složitější. Potíže se vlečou, potíží se člověk jen tak nezbaví. Problém má racionální povahu, ale potíže se nás dotýkají bezprostředně, fyzicky.

Střední Evropa měla nepochybně vždy potíže s dějinami. Nikdy to nebyl jen historický problém, záležitost koncepce dějepisu. Ve Střední Evropě se ději-

ny dotýkají člověka osobně. To je právě ta potíž. Velká historie fyzicky naléhá na lidskou existenci. Jestliže člověka boli záda, protože se musí krčit, pak to rozhodně není problém, ale potíž. Historického údělu se prostý Středoevropan jen tak nezbaví.

Potíže patří k životu stejně jako starosti. Potíže jsou vždy banální, nemají nárok na hlubší city. V každodenním životě se člověk nezabývá historií, ale lokálními historkami. Tak už to chodí v životě: člověk se nestará o život, ale život se stará o něj. Potíže objektivně existují, ale není zase možné jim věnovat takovou pozornost. Na bolest v zádech si člověk dokonce zvykne.

Jak jinak si ulevit než vtipem! Malá historka je vtipným komentářem velké historie, malou poznámkou na okraji učebnice dějepisu. Člověk je přece jen mírou všech věcí. Středoevropská anekdota dokazuje absurditu dějin. Obstojí-li dějiny před anekdotou, pak mají patrně svůj "vyšší smysl". Jinak jsou jen řadou událostí.

(konec)